

České překlady Albrantova (Albrechtova) koňského lékařství¹

ALENA M. ČERNÁ

Czech Translations of Albrant's (Albrecht's) Horse Medicine. We have several manuscripts and old prints coming down to us from the 15th–18th centuries concerning treatment of horse ailments. The Czech editions have their origins in a German treatise on horse medicine authored by the horse dealer and equerry Albrant (often named Albrecht in Czech texts). As the years went by, the text were transformed and enlarged. This article is supported by research into eight Czech editions of Albrant's medicine. Drawing upon the 19th-century scholarly literature and ample quotes on horse medicine, it describes specific horse diseases and their treatment.

Key words: history of veterinary medicine • master Albrant (Albrecht) • Old Czech literature

Výzkum dějin léčení v českých zemích se může opřít mj. o velké množství středověkých rukopisů i tisků z mladších období. Kromě léčení člověka se mnoho textů věnuje i léčbě hospodářských zvířat, především koní. Kůň představoval pro naše předky nejen velký majetek, ale byl pro ně nepostradatelným pomocníkem ve válečných vřavách i v klidných časech míru.² Není tedy divu, že jeho zdraví byla věnována velká pozornost.

Většina starých česky psaných děl věnovaných léčbě koně vychází z jednoho zdroje, kterým je německý spis mistra Albranta, německého štolmistra a kováře.³ České překlady jeho díla jsou uváděny se jménem mistr Albrecht a s přídomkem „z Neapole“ (z Napule, z Napulie); některé německé tisky ze jména Neapol mylně vytvořily jméno Konstantinopol.⁴ O mistru Albrantovi máme velmi málo

¹ Článek vznikl v rámci řešení projektu GA ČR č. P406/10/1140 Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází).

² Srov. Jaromír DUŠEK. *Kůň ve službách člověka (středověk)*. Praha, Natural s. r. o. v nakladatelství APROS, 1995.

³ Gerhard EIS. *Meister Albrants Roßarzneibuch im deutschen Osten*. Reichenberg, Sudentend. Verl. Franz Kraus, 1939.

⁴ Chybnou informaci převzal též Václav PUMPRLA. *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*. Praha, Filozofický ústav, 2010, s. 23 (heslo *Albrecht*,

informací,⁵ avšak je známo, že zhruba v polovině 13. století působil v Itálii na dvoře císaře Fridricha II. Štaufského. Jeho dílo původně obsahovalo 36 návodu k léčbě koňských obtíží. Návody byly založeny empiricky, vycházely z poznatků z práce s koňmi. Při léčbě se využívalo především přírodních léčiv (ingredience z rostlin a zvířat atp.), různých terapeutických postupů (natahování, vázání, mazání atp.) a pouštění krve žilou. V pozdějších letech se původní stručné návody rozšiřovaly a přidávaly se další předpisy, které vycházely ze zkušenosti pozdějších uživatelů. Empirie byla doplňována návody založenými na lidovém léčení a také na magii. V mladších textech tedy nalézáme např. léčbu založenou na zařikávání. – Kromě díla mistra Albranta je nutné připomenout i obsáhlou a systematicky utříděnou knihu o koňském lékařství autora Jana z Krušce,⁶ která vyšla (snad již v druhém vydání) v roce 1608.

České překlady Albrantova koňského lékařství se dochovaly v několika rukopisech a tiscích.⁷ Nejstarší chová Národní knihovna ČR pod signaturou XI C 2;⁸ text je zapsán v rukopise z poloviny 15. století na fol. 289r–291v (dále jej budeme citovat pod zkratkou LékKoňNK1). Rukopis datovaný rokem 1444 a obsahující Albrantovo lékařství je uložen v Knihovně Národního muzea v Praze se signaturou IV H 28;⁹ text je zapsán na fol. 319r–324v (LékKoňMuz1). Táž instituce má ve fondu další dva opisy koňského lékařství – v rukopise se signaturou I H 29¹⁰ z 2. poloviny 15. století je na fol. 280r–287v zachována část Albrantova díla (LékKoňMuz2) a celé je zapsáno na fol. 422–439 v lékařském rukopise I F 10¹¹ z konce 15. století (LékKoňMuz3). Další opis je až ze století šestnáctého; rukopis signatury XVII E 42¹² z Národní knihovny je datován rokem 1554 a lékařství je zapsáno na fol. 93r–106r (LékKoňNK2). Dochovaly se rovněž

Mistr), též Josef JUNGMANN. *Historie literatury české*. Praha, Nákladem Českého museum, 1849, 2. vyd., s. 82, položka 290.

⁵ Gerhard EIS. „Albrant“. In *Neue Deutsche Biographie* 1, 1953, s. 151–152. Dostupné on-line <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118501593.html>.

⁶ Srov. Knihopis <http://db.knihopis.org/l.dll?cll~P=4626>; též Václav PUMPRLA, c. d., s. 618, a Josef JUNGMANN, c. d., s. 180, položka 909.

⁷ Německé verze nejstarších rukopisů v prepise otiskl Gerhard EIS, c. d. v pozn. 3.

⁸ Josef TRUHLÁŘ. *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum II*. Pragæ, Regia societas scientiarum Bohemica, 1906, s. 131–133.

⁹ František Michálek BARTOŠ. *Soupis rukopisů Národního musea v Praze. Svazek I*. Praha, Melantrich, 1926, s. 234.

¹⁰ Tamtéž, s. 65.

¹¹ Tamtéž, s. 41–42.

¹² Viz J. TRUHLÁŘ, c. d., s. 84–85.

staré tisky s Albrantovým textem: pro náš výzkum vybíráme tři – první je humanistický tisk z dílny Jana Pekka z roku 1527, A1r–C4v (LékKoňT1, fotokopie exempláře s označením Archiv Knihopisu 49 f má k dispozici Národní knihovna); zbylé dva barokní tisky jsou uloženy v knihovně Královské kanonie premonstrátů na Strahově. Pod signaturou AC VI 81 je to tisk Karla Josefa Jauernicha z doby kolem roku 1760, A1r–D8v (LékKoňT2) a pod signaturou AA XV 44, s. 1–64 nedatovaný tisk neznámého tiskaře, který však pochází z přibližně stejné doby jako tisk Jauernichův (LékKoňT3)¹³.

V dalším textu se chceme zabývat obsahem uvedených osmi překladů Albrantova koňského lékařství. Pro náš výzkum využijeme elektronické edice uvedených textů, které připravila autorka článku a které jsou dostupné z internetových stránek Vokabuláře webového.¹⁴

Obsah jednotlivých verzí se rozrůstal: zatímco nejstarší rukopis z Národní knihovny poskytuje na 30 návodů k léčbě koňských obtíží a v nejstarším rukopise z Knihovny Národního muzea je jich zhruba 40, v humanistickém tisku je jich 110 a barokní tisky nabízejí přes 140 receptů. V těchto textech tvoří původní Albrantův spis jen část; i ta se během doby změnila, v některých případech rozšířila, někdy byla částečně vypuštěna či jinak upravena. Rady mistra Albranta doplnili mnozí anonymní uživatelé a opisovači, takže v mladších textech můžeme hovořit o kolektivním autorství mnoha dnes neznámých osob. V mnohých případech je uvedeno více návodů na jednu zdravotní obtíž, výjimečně se návody opakují. Texty kromě léčby obsahují i rady týkající se zdraví koně jen nepřímo – např. rada, jak podle vzhledu a chování poznat dobrého koně, či rada, jak dobře připravit koně k závodu. Ojedinele se vyskytují i recepty k léčbě člověka či hospodářské rady. Oba barokní tisky již na titulním listu uvádějí, že kromě „základního“ Albrantova (Albrechtova) lékařství doplňují i další „věci“ (*Lékařství konská jistá a dokonale skoušená. Sepsaná od M. Albrechta, štolmistra, kováře a koníře císaře Fridricha. K nimž mnohé věci užitečné jsou přidány... LékKoňT2 A1r*). Užitečnou pomůckou pro vyhledávání potřebného předpisu jsou abecední rejstříky, které jsou k oběma strahovským tiskům přičiněny; mladší texty je nemají.

Obsah knih lze stručně shrnout pod dvě otázky – co se léčilo a čím se léčilo. Odpovědi na tyto otázky podáváme mj. i ve formě citátů z knih koňského

¹³ Josef JUNGSMANN, c. d., s. 82, zmiňuje tisk o 64 stranách, který byl vytištěn v Pardubicích; mohlo by se jednat o tento náš tisk.

¹⁴ Viz VOKABULÁŘ WEBOVÝ. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny, <http://vokabular.ujc.cas.cz> (ediční modul). Text LékKoňT vyjde v tomto roce jako elektronická kniha a bude zdarma dostupný v řadě Starší česká literatura e-shopu nakladatelství Academia (<http://eknihy.academia.cz/starsi-ceska-literatura-1.html>)

lékařství. Stejně jako při léčení člověka se v minulých obdobích i u koní léčily především příznaky chorob, nikoliv jejich příčiny; užíváme-li v následujícím textu výraz *nemoc* či *choroba*, jedná se o zjednodušenou formulaci při vědomí, že se o nemoc v dnešním slova smyslu často nejedná. Rovněž v případech, kdy se ve starších textech vyskytuje název nemoci, který je dodnes užíván nebo znám, nemusí jeho význam odpovídat významu v současné češtině.¹⁵ Vzhledem k rozsahu stati není možné vyjmenovat všechny neduhy, které v koňských lékařstvích nalézáme, vybíráme tedy jen příklady. Jednotlivé obtíže jsme rozdělili do skupin na základě novodobých příruček klasifikace nemocí koní (použijeme skripta J. Zakopala¹⁶) a přiřčenili další vhodné skupiny, do nichž názvy nemoc řadíme podle příznaků – skutečná nemoc však může postihovat jinou část koňského organismu.

Při popisu nemocí uvádíme na první místo tučně název vyskytující se v nejstarším textu (LékKoňNK1 či LékKoňMuz1) a dále odlišné názvy či opisná spojení z dalších textů v hláskové podobě, kterou v textech nacházíme (zachováváme mj. i kolísavou vokalickou kvantitu, kterou zaznamenaly staré tisky). Stejně názvy již neuvádíme a neuvádíme ani názvy lišící se pouze hláskovým vývojem. Za nejstarším dokladem uvádíme kontext dokladu, pokud s sebou nese nějaké další informace. V komentářích k charakteru nemoci se opíráme mj. o odbornou literaturu: zvolili jsme záměrně literaturu co nejstarší, aby interpretace choroby měla blíže k jejím popisům ve starých textech, a to práce A. Jungmanna *Navedení o koních* z roku 1818¹⁷ a J. Pečírky *Úplný dobytčí lékař* z roku 1858¹⁸. Interpretace historických názvů koňských nemocí na základě moderní odborné literatury by mohla být zavádějící; staří lékaři koní i lidí často označovali více

¹⁵ K interpretaci významu staročeských i mladších výrazů poslouží mj. slovníky zveřejněné na internetových stránkách Ústavu pro jazyk český AV ČR pod názvem *VOKABULÁŘ WEBOVÝ*, viz předchozí poznámka. Dalším zdrojem je slovník Josefa JUNGMANNA (*Slovník česko-německý Josefa Jungmanna I–V*, Praha, Pomocí Českého Museum, 1835–1839) a Františka Štěpána KOTTA (*Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I–VII*, Praha, 1878–1893; dostupný z internetových stránek Ústavu pro jazyk český <http://kott.ujc.cas.cz/>).

¹⁶ Josef ZAKOPAL. *Nemoci koní 1, 2*. Praha, SPN, 1985 (skripta); ze současné odborné literatury o koňských nemocech uvedeme alespoň objemnou knihu sestavenou Hansem-Jürgenem WINTZEREM. *Choroby koní / Nemoci koní*. Bratislava, H&H, 1999.

¹⁷ Antonín Jan JUNGMANN. *Navedení o koních*. Praha, František Fetterl, 1818 (v poznámkách dále jen Jungmann a číslo strany).

¹⁸ Josef PEČÍRKA. *Úplný dobytčí lékař, to jest, zřetelné poučení o správném léčení všech nemocí koňů, hovězího, skopového a vepřového dobytka, psů i drůbeže* Praha, Jaroslav Pospíšil, 1858 (v poznámkách dále jen Pečírka a číslo strany).

chorob jedním názvem, případně pro jednu chorobu (např. v různých stadiích vývoje) měli názvů několik.

Nemoci respiračního ústrojí

dýchavice¹⁹ (LékKoňNK1 291v), dejchavičnost (LékKoňNK2 103r), kuoň dejchavičí (LékKoňT1 B2v), dejchavičný kuň (LékKoňT2 B3v)

Dýchavice je typický příklad obtíže, kdy se jedná o příznak probíhající či přestálé nemoci,²⁰ nikoliv o vlastní chorobu. Běžnost tohoto problému je v textech signalizována tím, že autor nemoc nepopisuje, jen uvede léčebný postup. Léčba spočívala v podávání nápoje z hořce,²¹ soli a vína či octa. V textu LékKoňMuz1 je zapsán ještě jeden návod na léčbu dýchavice, který mj. poukazuje na nebezpečnost choroby: *Vezmi úboř žvýv, pustíš koni v hrdlo a oděj jej, at' jest dobře v teple, a tak' jej z'hojíš, než' takéť umírá, než' musíš se tobo vážiti.* (LékKoňMuz1 324r). Živočišné léčivo je doporučeno i v textu LékKoňMuz3 434, kde se píše o léčivosti směsi prachu ze spáleného ježka s octem. Další předpisy z tohoto lékařství na *dýchavici* pak uvádějí jiné léčivé rostliny, např. mateřídoušku či černobýl, v textu LékKoňNK2 se doporučuje odvar z mladého žita (103v) nebo pražený mák přidáný do ovsu (106r). Hojnost návodů k léčbě opět poukazuje na běžnost obtíže a také na její různé příčiny.

kašel²² (*Který kuň má kašel a počíná boky souiti* LékKoňNK2 103v, taktéž tisky)

Opět se jedná o typický příznak nemoci, většinou nikoliv o nemoc samu. Za poznamenání stojí, že o kašli se nejdříve pojednává až v rukopise z poloviny 16. století – ve středověkých rukopisech se o této obtíži nepíše. Z citovaného dokladu vyplývá, že se jedná o závažnější chorobu, neboť kuň při ní začne *súti* (nebo *ssúti*), tj. hubnutím se mu začnou propadat boky. Nejstarší text opět doporučuje živočišné léčivo: *Vezmi kopec mravencův i s tím se vším kopcem, totiž z' země, a vař je u vodě, přikryje hrncem, aby nevylezli, dobře, a uvaře je, proced' skrz' šat, dávej to koni pít, nechce li, lej jemu to v hrdlo, a budeť z'drāv* (LékKoňNK2 103v). Tisky uvádějí kromě tohoto receptu ještě návody, které mají racionálnější základ – užívají k léčbě především rostliny (jíví, chřen, čekanka) či sádlo, sůl a slanine – vše se přidalo do krmiva. Další možností léčení byla vejce s octem, která se vlila koni

¹⁹ Srov. Jungmann, s. 110.

²⁰ Též Pečírka, s. 119.

²¹ Ingredience léčiv uvádíme podle pramenných textů; je nutno mít na mysli, že uvedený výraz nemusel mít stejný význam, který má v současné češtině.

²² Jungmann, s. 111, Pečírka, s. 90–91.

do hrdla. Pokud by uvedená léčba nebyla úspěšná, autor textu radí koně prodat (*pakliť jemu to nespomuož, odbud' jeho* LékKoňT1 B2v–B3r).

koň jest vozhrívý (LékKoňNK1 290v), jest ozhřívý (LékKoňMuz2 280r), vozhrívce, vozhrívka²³ (LékKoňMuz3 433, 435), jest ohřívý, vohřívce (LékKoňNK2 93v, 94r), vohřívka (LékKoňT2 A3v)

Dle popisu u A. Jungmanna i J. Pečírky se jedná o vážnou nemoc, která má různé stupně průběhu a může trvat různou dobu. J. Pečírka pro nakažlivost choroby doporučuje utracení zvířete a dezinfekci stájí, *jak velí zákon*.²⁴ Dle A. Jungmanna se *vozhrívka* může vyléčit v raných stádiích.²⁵ Výrazem *vozhrívka* ap. byla pravděpodobně ve starých pojednáních označována různá nákaza katarového charakteru – v textech není choroba nikterak popsána, bylo zřejmě obecně známé, o jaký neduh se jedná. Staří koňští lékaři *vozhrívku* hojili, i když i z nejstaršího textu plyne, že léčba olivovým olejem smíchaným s měděnkou byla nejistá co do délky léčby i co do výsledku: *Vezmi puol libry oleje dřevěného a zvař jej u pávni a vezmi k tomu špangryn a přičiň a nechaj, ažť ustydne, nalíš pak koni v chrípě, budeť do téhodne zdráv, nebo umře u puol létě*. (LékKoňNK1 290v). Už rukopis LékKoňMuz3 z konce 15. století návody na vozhrívku rozšiřuje a doporučuje též další léčiva, např. bedrník, routu, starček, sůl, rtuť atd. Často se na různé neduhy doporučovaly topinky se solí (*Upečení topěnku vosole z režného chleba, dávaj mu ji vždy před vodú*. LékKoňMuz3 435). Účinný měl být také prach z netopýra s octem (*Vezmi netopýře a spal je v hrnci. A rozpustě ten prach octem, lí koni v hrdlo*. LékKoňMuz3 433). Rukopis z 16. století již doporučuje i léčivo z *apateky*: *Vezmi prachu v apatyce, jenž slove kejchavka, nasyť ji do uzlíčku sena a vecpeť koni v chrípě, at' se besky vyprská, a to několikrát za den, dokudž se nezhojí* (LékKoňNK2 94r).

hříběcí (nemoc)²⁶ (*Proti hříběcí nemoci, když chrípěmi jde, a má žlázy mezi čelistmi; Proti hříběcí v čelistech* LékKoňNK2 94v)

Rovněž název této choroby, at' již jako substantivizované adjektivum či slovní spojení, se vyskytuje až v mladších textech. Závažnost choroby se nehodnotila stejně: J. Pečírka píše,²⁷ že *patří mezi nejobyčejnější nemoci koňské* (s. 93), která *skoro*

²³ *Ozhřívce* Jungmann, s. 104, *ozhřívka* Pečírka, s. 96–100.

²⁴ Pečírka, s. 98.

²⁵ Jungmann, s. 106.

²⁶ Jungmann, s. 95–96, Pečírka, s. 93–95.

²⁷ Pečírka rovněž správně zdůvodňuje variabilitu v násloví výrazu (*hříběcí, chrípěcí*), která trvá do dnešní češtiny: „Hříběcí sluje proto, že nejčastěji u hříbat přichází, a chrípěcí proto, že uchvacuje nejprve nos čili chrípě.“ (s. 93).

nikdy smrtelně nekončí (s. 94). A. Jungmann upozorňuje na různý průběh nemoci, také ve spojitosti s tím, který úd či orgán nemoc postihne (s. 95). Uvedený rukopis popisuje hříběcí *když chrčpěmi jde, a [kuň] má žlázy mezi čelistmi* (94v), k tomu doporučuje masť ze sádla, másla a rozchodníku, aby se *žlázy provalily*. V jiném receptu se k mazavé složce přidává česnek (94v). Naběhlé žlázy se mohou vyskytovat i na nohách, které mokvají a pokrývají se strupy: *Kterému koni teče hříběcí po nobách. Nedej s ním do vody jezdit, dokudž mu strup nebude pršeti, nežli kterej má nohy naběhlé a vosuté, s tím kaš do vody často jezdit, a tím mu nohy zplasknou*. LékKoň-NK2 103r). V těch případech autor doporučuje studenou vodu.²⁸

Nemoci hlavy, očí, uší, tlamy a zubů

nehet²⁹ (LékKoňMuz3 423)

Výrazem *nehet* se označoval oční problém, kdy spojivka přerůstá na rohovku³⁰ a vypadá jako *nehet*. Středověký rukopis v předpise proti *nehtu* uvádí možnost léčení, kterou jsme zatím v příkladech neuvedli – zařikávání: *Neht. Leží u mne host v stodolici, založiv hlavu tobolici. A to buď ve jméno ť otce i ť syna i ť ducha svatého. ť Amen. A to potřikrát riekaj*. V tiscích nalezneme další návody k léčbě; ani z nich neplyne, že se jedná o onemocnění oka: *Přehni mu ucha na dvě, uřež mu vnitř kus ucha a nasyp mu do něho a v chrčpi soli, aneb vstrč mu v chrčpi špici na obě strany a natři mu je soli dobře*. (LékKoňT2 C5v). Pomoci rovněž mělo pouštění krve z žil v okolí očí (*má kuň žílu pod očima, blíž k čelu, prořež mu ji nožem, at' mu krev jde, a nezmeškávej ho, neb by umřel, jakž by se mu nehet rozmohl*) (LékKoňT3 43).

hluchý kuň (LékKoňT2 D1r)

Pouze v barokních tiscích nalézáme recept na koňskou hluchotu. Koni pomůže výluz z ředkve a netřesku s pepřem: *Vezmi vodu ředkvoovou a vodu netřeskovou, at' jest ji s lžičku, potom dvě zrna třeného pepře, vsyp do té vody a pouštěj mu ji do uší, a bude zase slyšeti dobře*. (LékKoňT2 D1r).

podnozubek (LékKoňMuz3 436), *podzubek*³¹ (LékKoňNK2 101r)

Jedná se o ostrý výrůstek na stoličkách, který koni vadí zvláště při krmení. Formulace v záhlaví uvedeném textu z muzejního lékařství je zřejmě chybná. Kromě špatně uvedeného názvu *podnozubek* je zřejmě celý recept chybně přiřa-

²⁸ Taktéž Pečírka, s. 94.

²⁹ Jungmann, s. 134–135.

³⁰ Srov. STAROČESKÝ SLOVNÍK, s. v. *nehet*, dostupný z <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

³¹ Jungmann, s. 194–195.

zený, neboť se v něm píše, že se hodí k léčbě kožních problémů a doporučuje se v něm přikládat směs z bílku a vápna. Náležitá je spíše léčba uvedená v mladších textech, kde se doporučuje nejprve mechanická léčba, kterou radí též A. Jungmann³² (*Rozkaš mu je dobře vybrati a vystroubati LékKoňT2 B1r*); z pokračování předpisu však není dostatečně jasné, kam se má směs s cukrem či medem po tři dny aplikovat (*potom mu škevař s cukrem, pakli nemá cukru, tehdy spust medu s starým sádlem a napust mu toho medu a nech tak státi až do třetího dne, pakli jest velký, čně mu to více, a tak mu spomůžeš LékKoňT2 B1r*). – *Pod(no)zubeck* je příkladem obtíže, kdy se projevuje chybovost a nesrozumitelnost starých textů, jejichž obsah byl často opisovatelům či tiskařům nepochopitelný a tak jej, jistě nezáměrně, zkruslili.

žábry³³ (LékKoňT1 C3v)

Nemoc s názvem *žábry* (též *žabry*) nacházíme rovněž až v tiscích. Jedná se o vřidky na sliznici v tlamě, zvláště na dásních. A. Jungmann radí pouštět z dásní krev; tento předpis se dle starých koňarů hodí jen pro starší a na pouštění krve zvyklé koně. Mladým je doporučeno požírat ječmen, případně *žábry* propalovat (*Kaš udělati šelezo jako kliku a potom rozhorčiti, zdeř mu tím tu svrchni kuošji z žabruov, neuškodit mu nic, a potom jich miti nebude, budeť dobře jiesti. LékKoňT1 C3v*). I koni zvyklému na pouštění se krev musí pouštět s opatrností: *Vežma jazyk ven z brdla, káž držeti a roubik mu v hrdlo vstrč, aby tě neukousil, potom, vežma pušťadlo, druhou dáseň mu probodni a dalé nic. Pakli dalé zabodneš, nebudeš moci kerve staviti, puojdet mu tři dni a umřet.* (tamtéž). Pokud by nešlo krev zastavit, doporučuje se zajet s koněm hluboko do vody.

Nemoci trávicího ústrojí

oteklé hrdlo³⁴ (*Který kuoň má oteklé hrdlo, že proto jiesti nemóž LékKoňNK1 289r*), otok hrdla (LékKoňT1 A2v)

Jedná se o obstrukci v hrdle, která znemožňuje přijímání potravy. Jako léčivé prostředky jsou užitá syrová vejce s octem, která se spálí a prach se vstrčí koni do hrdla. Následkem toho se dle starších textů *nežítý propadnú*. Mladší tisky uvádějí, že se *vředove prodějí* (LékKoňT1 A2v). Terminologie označující chorobné novotvary byla ve staré i starší češtině dosti bohatá a významy se vzájemně překrývaly. *Nežít* i *vřed* mohly označovat stejný problém.

³² Jungmann, s. 195.

³³ Jungmann, s. 186 (slučuje zde onemocnění *žábry* a *žába*, což není náležité).

³⁴ Srov. *bolení brdla* Jungmann, s. 89–91.

žlázy (LékKoňNK1 290v)

Název této nemoci se vyskytuje jen v rukopisech, v tiscích jej nenalzáme. Jedná se opět o zduřeninu v hrdle. Jako lék se předepisují bílky z 24 vajec smíšené s kadidlem. Doplněkem léčby jsou dva kruhy z kořene kopřivy, přiložené na hrdlo a na prsa: *Veźma bielky od čtrmezčétma vajec, směšiž to s kadidlem a nalí jemu v hrdlo a polož jemu krub na hrdlo a druhý na prsi. A ten jest krub kopřivný kořen.* (LékKoňNK1 290v). Jedná se opět o návod, jehož správným zněním si nejsme jisti. Písař rukopisu LékKoňMuz1 321v zřejmě rovněž nerozuměl obsahu a jeho zápis je velmi zkomolený. Mladší muzejní rukopis cituje v podobném znění jako nejstarší text z Národní knihovny, rozdíl je pouze v počtu užitých vajec: uvádí jich jen 23 (LékKoňMuz3 426).

nemůže ho [koně] žádná věc proskočiti, aby lejna pouštěl (LékKoňNK2 104r); kůň, který srátí nemuož³⁵ (LékKoňT2 D2r)

Poruchy vyprazdňování řeší pouze mladší texty koňského lékařství. Text z Národní knihovny píše o prospěšnosti ševcovského černidla a benátského mýdla – směs se koni naleje v hrdlo. Benátské mýdlo je možné smíchat také se sádlem; zde autor doporučuje uvázat koni hlavu vzhůru v lisících, tj. ohradě užívané ke kování: *Veźmi staré sádlo, ztluč je a benátské mejdlo drobně zkrájaj a vymíšej do tobo sádla a kaž koni v hrdlo klásti, at' požívá, a uvaž jemu hlavu nahoru, ale v lisících, aby mohl požívati, a tak jej ihned proskočí.* Barokní text LékKoňT2 D2r poskytuje další recept pro koně, který srátí nemuož: *Vař mu oves s zaječí řepou, dávej mu, což nejčastěj, a bude zdrav.*

sračka³⁶ (*Sračku koni zastaviti* LékKoňT2 D2r)

Opačný případ problematického vyprazdňování zase řeší jen mladší texty; doporučují žaludy, pohanku a omezení přísunu vody: *Dávej mu mlené žaludy, což nejstarší můžješ mít, stluč je s pohankou, na to at' nepije, i budet' zdrav.* (LékKoňT3 52–53).

Nemoci močového a pohlavního ústrojí

kuoň v sobě vodu zadrží³⁷ (*Který kuoň v sobě vodu zadrží nebo se v něm staví* LékKoňNK1 291r); nemuož vody pouštěti (LékKoňT1 B4r).

Proti zadržení moči je doporučena stlučená skalice se sádlem, aplikovaná do konečníku (*Tehda veźmi atramét, ztluciž jej na prach, k tomu přičiň kus sádla v vstrč jemu*

³⁵ Srov. *zářpa* Pečírka, s. 132.

³⁶ Srov. *průjem* Pečírka, s. 130, Jungmann, s. 118–120.

³⁷ Srov. *stavení vody* Jungmann, s. 126–128.

v řít, a tak bude scáti. LékKoňMuz1 322rv). Tisk z 16. století dodává další návody – užití benátského mýdla a černidla současně se zahřátím koně při běhu. Živočišnou léčbu představuje užití ingrediencí z kapra a raka (rakůvek, tj. usazenin z račího žaludku, a pravděpodobně chrupavek z hlavy kapra), jak o tom svědčí tisky: *vezma žernovky rakove a z hlav kaprových, stluc to na prach, daj mu to v hrdlo s teplou vodou* (LékKoňT1 B4r). O účinnosti prachu z jeleního rohu se slepičím vejcem se píše v textu LékKoňT2 B2v; jelen však musel být skolen mezi dvěma svátky Panny Marie: *vezmi jelení roh, kterého mezi matkami božíma zabijejí, nastruž ho pilníkem, a slepičí vejce, dej koni píti s vodou, a musíť pustiti, až krvi pujde.* V témže textu je uveden další způsob léčby – pouštění z žil na nohách.

žluva³⁸ (*Který kuon má žluvu, že jemu žila otekla pod břichem* LékKoňNK1 291r); žluna (LékKoňNK2 102r); žlava³⁹ (LékKoňT2 B2v)

Dle Jungmannova *Navedení* se jedná o otok penisu, který může pocházet od nedbalého mytí a čištění koně. Nejstarší text doporučuje mazání bylinnými léčivými: *K tomu vezmi semenec a psí kopr a to směs a ztluc spolu, zmažíš jemu, budet' zdráv etc.* (LékKoňNK1 291r). Stejně staré muzejní lékařství a také všechny pozdější texty však místo psího kopru doporučují psí krev (LékKoňMuz1 322r). Znění v LékKoňNK1 je tedy nejspíš chybné; přidání krve do léčiva k mazání by mělo větší opodstatnění.

konec teče (*Kterému koni konec teče* LékKoňT1 C4r)

Jen v tisících nalézáme informaci o výtoku z pyje. Doporučeno je provlékání žíní, kterým se odstraňoval zanícený otok:⁴⁰ *Vežmi žíní a uvlec mu a třetí den hneš žíní, pustit' se hnuoj a otok zpláskne a zbojíš jej.* (LékKoňT1 C4r). Variantní léčbou bylo přikládání směsi bílé mouky, medu a octa: *vežmi běl, strdí a ocet, vař to spolu dobře a přikládej* (LékKoňT3 47).

Nemoci pohybového ústrojí, včetně kopyt

vyplecení⁴¹ (LékKoňNK2 96v); kůň se vyplecí (LékKoňNK2 96r)

O vymknutí kosti z lopatkového kloubu informují opět až mladší texty. Výraz *vyplecení* se v nich užívá nejen v souvislosti s plecemi, nýbrž vypleceny mohou

³⁸ Jungmann, s. 177–178.

³⁹ Tento název je uveden v hlavním textu tisku, v rejstříku je podoba *žluva* i *žlava*.

⁴⁰ O této metodě též Pečírka, s. 146–148.

⁴¹ *Ochroma v pleci* Pečírka, s. 45–47, Jungmann, s. 199–200.

být i jiné klouby. Mladší rukopis z Národní knihovny radí, jak poznat vypleceného koně: *Hled' mu na obě plece, a jestliže jest vyplecen, hned má suší jedno plece nežli druhé. Jinak: Kaž se jemu na tu nobu obrátiti, a bude li vyplecen, obrátí se těžce.* (LékKoňNK2 96r). Na samotné *vyplecení*, které je patrné na noze, má působit krev s režnou moukou a popelem; touto směsí doporučuje autor po zahřátí mazat koni plece: *Kaž koně zadržiti dobře, potom dej mu pustiti z paty z žily u té noby, na kteréž se vyplecí, vezmi tu krev v střepech a režné mouky, též popel a směš to spolu, potom dej mu prosekati plece, kdežť se zdá, pušťadlem a nechej ho tak až do třetího dne.* (LékKoňNK2 96v). Po důkladném umytí se kuň v teple opakovaně maže sádlem a olejem: *mazej starým sádlem rozpustě, dokud jest toho potřebí, s lněným olejem rovnými mírami, a to spolu vař a maž v teple všdyckny třetí den až potřikrát, potom mazej starým sádlem a dřevěným olejem rozpustě, a tím mu spomůžěš* (tamtéž). Kromě této léčby využívající léčiv i mechanické terapie text doporučuje též magickou léčbu, kterou označuje za *nejskusnější lékařství*: *Vežmi nit a změř koni to plece a udělej z té míry svíci, přidaje k ní jiných nití víc, a měř od vrchu dolů a dej tu svíci ve jméno boží a matky boží a svatého Štěpána do kostela, ať sboří, a k tomu některý peněz boží, zhojit' se, to jest nejskusnější lékařství.* (LékKoňNK2 96r).

vejtka (LékKoňMuz3 434)

Jen jednu máme ze zkoumaných textů doložen lexém *vejtka* (< **výtka*), který pravděpodobně označuje podobný problém jako vyplecení, tj. vymknutí kosti z kloubu. Rukopis z konce 15. století poskytuje jediný návod k léčbě, a to opět léčbu slovem, *lekováním*: *Svatý Petr jel na svém plesnivém koni, potkala jej milá matka boží, an kulhá. „Svatý Petře, co jest koni tvému plesnivému, že kulhá?“ „Milá Marie, matko božě, vejtku má v noze aneb v pleci.“ „Svatý Petře, lekuj mu, ať nekulhá.“ „Neumiem.“ „Lekuj mu kost k kosti, oud k oudu, maso k masu, žíla k žíle, kuože k kůži. A to ve jmě boha, žehnám vejtku ven, i ve jmě syna, i ducha svatého, i všeho jednoho hospodina, vystup ven z dnešním sluncem za horu, amen.“* (LékKoňMuz3 434)

próboj⁴² (Který kón má próboj u noby LékKoňNK1 291v); probuj (LékKoňT2 C3v)

Při kování došlo občas k zaražení hřebu do kopyta, případně si kuň poranil kopyto jiným předmětem, např. kamenem či trnem. Léčba spočívala ve vyčištění rány a v přikládání horkého chleba a následně sádla a jedlového chvojí: *Tomu [tj. koni s próbojem] jej prořez železem a inbed měj horký chléb botov a nalož na to, nechajž za tři dni. Potom vezmi staré sádlo a listie jedlové, nalož na to, tiem jemu móžěš pomoci etc.* (LékKoňNK1 291v).

⁴² Jungmann, s. 207–208, *zakování* Pečírka, s. 18–19.

zájem (LékKoňNK1 291r)

Podobný problém pojmenovával výraz *zájem* (A. Jungmann i J. Pečírka⁴³ užívají oba výrazy jako synonyma). Rovněž na *zájem* doporučuje nejstarší rukopis z Národní knihovny po odejmutí podkovy příkládání horkých ingrediencí, po němž se kuň do druhého dne zhojí: *Veźmi k tomu dobře vařené jáhly s horkým sádlem, odejma podkovu, navěšij žjemu na nohu přes noc a zítřa jed, kam chceš, budeť zdráv.* (LékKoňNK1 291r). Mladší rukopis z téže knihovny dodává druhý, shodný předpis, pouze v něm jsou jáhly nahrazeny prosem (LékKoňNK2 99r). Podrobnější popis příkládání směsi se sádlem v jakési kapse na nohu uvádí nejstarší tisk: *Veźmi jáhly anebo pšeno, vař je v tuku anebo v sádle, vytabna břebík aneb chceš li podkovu odjiti, učinij mošničku koženou aneb platěnnou, nakladiž v ni těch jabel, vstrčij koni nohu v tu mošničku a obvěž, nechceš li déle, ale přes noc.* (LékKoňT1 A4v). Protože se jistě jednalo o častý problém koní, rovněž barokní tisky dodávají další recepty s využitím jiných přísad.

kůň sobě zaskočí (LékKoňNK1 290r); zaskoka (LékKoňNK2 95v); zašlepeni konské (LékKoňT1 C2r); kuoň zašlepi sobě (tamtéž); zášlapa koňská (LékKoňT2 C3v); zášlap⁴⁴ (tamtéž D5r)

Těmito různými pojmenováními se označuje poranění korunky kopyta, když si kuň přišlápne nohu; toto zranění mu může způsobit i jiný kuň. *Zášlap* může mít za následek otevřenou ránu, otok a zánět. Ránu je třeba vyčistit, aby (dále) nehnisala a poté je vhodné příkládat léčivou směs těsta a vaječného bílku: *Tebda učině ránu čistú, položíž na to topenici s solí, at' se nesmrdí, a čin to na každý den. Anebo veźma bielé těsto, směsiž s bielkem v bromadu a nalož na to a nechaj do třetieho dne, tak jemu spomóžeš.* (LékKoňNK1 290r). Užití vaječného bílku s dalšími přísadami v kombinaci s koupelí ve vodním toku doporučuje také tisk ze Strahovské knihovny: *Veźmi vitrolium, rozdělej je s bílkem vaječným, to spolu příkládej mu na ten roh v tu bolest, a vysuší mu všecko. Potom veźmi vysoký traněk, černohlávek a řepiček, zvař to, veźma vody po proudě dolu, vymejvej mu, a zhojít se, by se na maličku držel, a také aby mu zaškevařoval starým sádlem.* (LékKoňT3 59).

roh prší (LékKoňMuz3 433), roh prchlý (LékKoňNK2 102r)

Rohové pouzdro kopyta není dostatečně pevné, loupe se, opadávají (*prší*) z něho části a postupně se rozpadává. Nejdůležitější je jej důkladně promastit a zpevnit hustou tekutinou: *Veźmi pryskeřici z jedle a med s voskem, staré slaniny, zvieretci luoj rozpuštěný. A kolomast, spust' to v bromadu a maž roh.* (LékKoňMuz3 433).

⁴³ Srov. předchozí poznámka.

⁴⁴ Jungmann, s. 219–220, Pečírka, s. 14–15.

Písař jiného lékařství soudí, že stačí čisté máslo: *Maž jemu máslem nepraným, bned jak je z podmásli vezmeš, a tak mu roh spěšně vyroste* (LékKoňNK2 101v). Důležité rovněž je, aby kůň nestál na tvrdé podložce, ale aby stání bylo měkké – k tomu jsou využita lejna, v nichž má přes den kůň stát: *Zkopej koni stání pod předníma nobama a nalej do tobo místa z hnojné louže vody a vundej tam kravích a sviňských lejn, aby tobo bylo více nežli prsti, a at' v tom kůň stojí ve dne, a na noc jej zase dej na jiné, čistotné stání* (LékKoňNK2 101v–102r). Mazání a měkké stání doporučuje též A. Jungmann.⁴⁵

Nemoci kůže, otoky a novotvary

prhněly⁴⁶ (LékKoňNK1 289r), prchněly (LékKoňMuz1 319v), prohnily (LékKoňNK2 97r), prchy (LékKoňT1 C1r), prchnily (LékKoňT2 A6v)

Název označuje mokvající strupy (*chrásty*) na nohou koně. Léčba spočívá v aplikaci pro kůži a srst agresivních prostředků, jako je louh, moč, síra či rtuť, kterými se strupy vyčistí a vysuší. Následuje příkládání léčiv se sádlem: *Tomu [koni] myj kalkusem a močem, až ty chrásty jemu spadají. Potom vezmi kyselé těsto, kladíš mu na to po tři dni, až mu ty vlasy spadnú. A vezmi pak staré sádlo a rtuť a síru, směsíš to v bromadu, mažíš tiem často, a tiem jej zhojíš.* (LékKoňNK1 289rv). Lékařství z konce 15. století dokládá léčbu živočišnou, za pomoci nějakého druhu plžů či žížal: *Vezmi kuoru s listem olšovic, zvaříš to velmi dobře. A tu vodu, vezma kus sukna, omoče je v tu vodu, tříš velmi dobře, ažť jemu krev poteče. Potom vezma ty hlemýšďdě, z země vylazie, spališ je ve dví hrcí novú, což tobo tu vynde, tiem maž tomu koni.* (LékKoňMuz3 430). Alternativou je popel spálených šišek, který se patrně smíchá s nějakou mazlavou složkou: *Pakli by těch hlemýšďdov z země nemohl mieti, ale vezmi šišek borových velmi suchých. A ty také spal v hrciech. A což tu vyteče, tiem tu maž.* (tamtéž).

nežity (LékKoňNK1 290r)

Jako *nežit* se v staré češtině označoval jakýkoli novotvar či otok, který byl různě nebezpečný a mohl být naplněn různým obsahem (hnis, výpotek, tkáň aj.). Pod tento výraz se tedy zahrnovaly puchýře, vředy, nádory, bradavice atp. V koňském lékařství je uvedena jak léčba *nežitů* ve formě otoků, které mají po zákroku splasknout a které se nacházejí např. v hrdle (*vstrč [léčivo] koni v hrdlo, ažť mu se nežity propadnú* LékKoňNK1 289r), tak *nežitů* na kůži, které je třeba radikálně vyčistit a následně zacelit (*Který kón má nežity kdeš kolivěke, tu jemu na kříš prořeš, pak síru horkým železem tam zapust', pak vezma topenici dobře slanú, navězíš jemu dvakrát za den tamtéž* 290r).

⁴⁵ Jungmann, s. 217.

⁴⁶ Prchnily Jungmann, s. 173–175, Pečírka, s. 38–40.

kůň má zdávený chřbet,⁴⁷ **sadmo** (LékKoňNK1 291r), sadmivý chřbet (Lék-KoňMuz2 281r), sadnivý hřbet (LékKoňNK2 95v), oddávený hřbet (LékKoňT1 C1v)

Hřbet koně se někdy otláčí či odře od sedla či jiné části postroje. Poranění může mít různé podoby, od zhmožděnin po krvavé a mokvající rány. Koňští lékaři *sadmo* léčili aplikací prachu a snažili se sedlem nezakrývat postižená místa: *Který kůň má zdávený chřbet, tehdy sežha staré podešvi, k tomu svini kost, ščíčí čelist, učiniš prach, pospiš jemu sadmo, bude lit' náblo kam jeti, ale učniš komórku na sedle, jakož sadmo široko, pak oblož jej, zčělét'.* (LékKoňNK1 291r). Místo *ščíčí čelisti* doporučuje písař LékKoňMuz2 281v *srní žub*; tato záměna zřejmě vznikla nesprávným čtením opisovaného textu. Mladší texty uvádějí i další recepty na *sadmo*, které jsou založené na mazání sádlem či přikládání hojivých prostředků: *Který kůň má sadmo, vezmi bořkého lupene koření a starého sádla, ztluč jednoho jako druhého spolu a maž koně, a zhojít' se. Jinak: Vezmi hadí traňke a vař jej s vodou a s starým pivem a pař ho tím často a přikládej listička z toho koření na rány často, zhojít' se tím spíše nežli s čím jiným.* (Lék-KoňNK2 95v). V tiscích se nacházejí další předpisy k léčení, které využívají nej-různějších ingrediencí a postupů – vhodné je např. časté mytí vodou či močí: *Hřbet oddávený zhojiti, mej mu často s studenou vodou, pakli chceš močem člověčím, lépe jest, potom maž starým sádlem dobře a braň mu, at' sobě nebryže.* (LékKoňT2 C2r). U mnohých receptů se vyskytuje sádlo,⁴⁸ které má i jiný význam než vytvořit masťový základ (*vezmi tlusté předivo, stluč s sádlem a namaž mu sádmo, předivo táhne hnůj a sádlo obměkčuje a hnojí tamtéž*).

špáty⁴⁹ (LékKoňNK1 291v)

Lexém označuje novotvar na kloubu nohy, který postupně kostnatí. Staří lékaři doporučovali léčit *špáty* v době, kdy ještě kostnatění nenastalo; ve všech textech jsme našli jen tento jediný návod: *Který kůň má špáty, tomu kóži na kříž prořez a navěz jemu balsán planý za tři dni, a tiem se zhojí etc.* (LékKoňNK1 291v). Název nemoci je původem německý a nebyl mladším tiskařům srozumitelný, takže záhy dochází ke komolení textu a uvedená léčba je zapsána pod nadpisem: *Který kuoň nemuož spáti* (LékKoňT1 C3r, podobně LékKoňT2 C5r). Poslední tisk nadepsal citovaný návod nadpisem *Zápar který kůň má* (LékKoňT3 28).

⁴⁷ Jungmann, s. 167, *bolesti na koboutku* Pečírka, s. 61–62.

⁴⁸ O léčivých účincích sádla srov. Alena M. ČERNÁ. Hloupý jako sádlo a stydlavý jako skopový lůj. *Naše řeč*, 90, 2007, s. 81–93.

⁴⁹ Jungmann, s. 196–197, *špát neb nákolence* Pečírka, s. 30–32.

halguf⁵⁰ (*Který kóně má halguf, to jest jako sě vlasy nad kopytem zdrastie* LékKoňNK1 291v), haghuf (LékKoňMuz1 323v), vlasy nad kopytem zdraštěné (LékKoňMuz2 284r), hangulft (LékKoňMuz3 428), hangluf (LékKoňT1 B4r), haglauf (LékKoňT2 B6v), hangluf (LékKoňT3 60)

Variantnost v zápisu choroby svědčí o rozpacích písařů a tiskařů, kterým název německého původu nebyl srozumitelný, proto jej někdy vynechali a zachovali jen popis obtíže (LékKoňMuz2 284r). A. Jungmann ztotožňuje *halguf* s *podlomem*,⁵¹ což je zánět spěnkové kosti, který má za následek trhliny v oblasti korunky kopyta a následné mokvání a poškození (*zdrastění*) okolní srsti. Léčba spočívala ve vyčištění rány a přikládání kadidla a později směsi otrub, soli a silného, kvalitního octa: *K tomu vezmi čisté kadidlo a rozšíř to na dva prsty v šíři, ztluc v horké medenici a nalož jemu za borka. A po třech dnech sejmi a vezmi otruby a suol rovně a octa litého, směšič to v bromadu a tříž jemu často, a tiem jemu spomuožeš.* (LékKoňMuz2 284r). Proti *halgufu* opět v textech nenalézáme dalšího předpisu k léčbě.

měchýř v koleně⁵² (LékKoňT2 C8v)

O vodnatém otoku kolena se zmiňují jen oba barokní tisky. Výsledkem léčby má být odstranění tekutiny, kterou *měchýř* obsahuje, zabránění vzniku hnisu a „vysušení“ otoku. Toho lze dosáhnout protahováním žíní⁵³ (*Vežmi žíni, protáhni všecken měchýř a zaženeš jej.* LékKoňT2 C8v). Jiná léčba spočívá v přikládání obkladů, prachů a kaší z různých přísad: *vezmi dobrý ocet, stred, z lnu mouku a planý kemín, vař to dobře jako varmuži a pař mu nobu pod srsti dobře, a potom vem otrusku sených, posyp na nobu, splaskneť měchýř i otok, nech ho tak za tři dni státi a tou varmuži maž mu měchýř, vytáhne jej i vysuší.* (tamtéž).

Paraziti

črvi v žaludce anebo v břiše⁵⁴ (LékKoňNK1 289v), kůň jest červivý (LékKoňNK2 100v)

V textech koňských lékařství se poměrně často píše o různých parazitech, které napadají vnitřek i vnějšek koňského těla. Dle popisu není možné stanovit, o kterého parazita konkrétně se jedná. – Trávicí ústrojí koně dle textů napadají

⁵⁰ Jungmann, s. 173.

⁵¹ Srov. předchozí poznámka.

⁵² *Nálevka* Jungmann, s. 183–186, taktéž Pečírka, s. 29–30.

⁵³ Srov. Pečírka, s. 146–148.

⁵⁴ Jungmann, s. 121, Pečírka, s. 135.

červů; zatímco J. Pečírka považuje výskyt červů v žaludku koně za běžnou a nikterak nebezpečnou záležitost, nehodnou léčení, A. Jungmann vypisuje množství problémů, které červi mohou způsobit – od nechutenství až po padoucnici a souchotiny; pod výraz *červ* totiž zahrnuje osm odlišných a různě nebezpečných parazitů.⁵⁵ – Albrantovo koňské lékařství léčí *červy v bříše* octem, vínem či olejem smíchaným s aromatickým a pálivým prostředkem, který má parazity zahubit: *Vezmi ocet a vaječné skořepiny, sčiniš to v bromadu a ztluc. A vezma rez od železa a pražený peř, sčiniš to vše v bromadu, aby bylo vlažno, vlíš to koni v hrdlo. Neb vezmi rebrůček a zřěš jej dobře a vař jej u víně. A když bude vhod, nalíš jemu v hrdlo* (LékKoňNK1 289v). Účinnost léčby však nebývá nepochybná, proto autor mladšího rukopisu z Národní knihovny doporučuje raději koně včas prodat, resp. se jej zbavit: *Který kůň jest červivý, vezmi půl funtu oleje a zvař jej v pánvi, potom vezmi bedrník a rtuť k tomu a nehej, až vystydne, vlíš to koni v chrůpě, bude zase zdráv, ale v půl léte umře, rač jej odbýt.* (LékKoňNK2 100v).

Kromě vnitřních červů nacházíme v lékařství i návody na léčbu červa, který poškozujícím koňskou kůži: *Červa na hrbetě umořiti. ... Takto jej umoříš: Vezmi kuřecí trus, moč jej aneb vař u vodě a namaž mu na díru a najdeš ten červ potom na flastru.* (LékKoňT2 C6r).

rúpi⁵⁶ (*koni jsou rúpi* LékKoňMuz1 323r),

Nejstarší rukopis píše o léčbě *roupů* bitím koně; tento způsob léčení se v koňském lékařství vyskytuje výjimečně: *Kterému koni jsou rúpi, přiveš jej k silnému kólu neb k věřji, at' se nemóž utrbnúti, tehdy dvě lopatce učin z šindela, pak ten kón kaž bítí dobře po bříše, a tak je umoříš.* (LékKoňMuz1 323rv). Obvyklou léčbu bylinkami atp. uvádí např. mladší muzejní rukopis; objevuje se v něm i oblíbené podávání chleba (topinky) se solí: *Starček s slaným chlebem daj koni, i jiný každý červ koni z života vyžene. A olovo černé s chřenem a s uovsem koni dáno, též činí.* (LékKoňMuz3 429). Při léčbě *roupů* nechybí ani možnost pouštět krev: *Když který kůň má roup, zatiníš jemu třetí vrub v ustech od zubův na vrchu a drž koni hlavu, at' do něho krev jde, přestaneť mu, skušeno.* (LékKoňNK2 100r).

Z textů je patrné, že koňští lékaři nerozlišovali, kdy se jedná o *roupa*, kdy o *červa*. Někdy byl výraz *červ*, stejně jako u A. Jungmanna, považován za nadřazený výraz, v některých kontextech nelze stanovit, zda spojka *aneb*, která oba výrazy spojuje, má význam slučovací, či ekvivalentní (*Roupy aneb červy v žaludku neb v bříše hojiti* LékKoňT2 A8r).

⁵⁵ Srov. Jungmann, s. 122.

⁵⁶ Jungmann, s. 122.

živý vlas (*kteřij kuoň má živý vlas* LékKoňT1 B2v)

V tisících je jednou zaznamenána léčba parazita s názvem *živý vlas*. Dle A. Jungmanna je to *červ, tenký co nit*, který je koni velmi nebezpečný.⁵⁷ Žije sice v koňských útrobách, ale může se kuži dostat i na povrch těla. V těchto případech koňská lékařství užívají rousky namočené v odvarech z bylin a zásypy: *Veźmi bořec a zajemne kořenie, to vař u vodě a, vomoče roušku v tom, příkládajž často teplého vlašně, a mineť jeho, potom zasyp mu prachem stolařským.* (LékKoňT1 B2v).

Další zdravotní problémy

Kromě uvedených okruhů nemocí se léčily i další potíže, které rovněž uvedeme ve výběru:

kůň se ochvátí⁵⁸ (LékKoňMuz1 322v), (v)ochvata (LékKoňMuz3 435), ochvácení (LékKoňT1 B3v), ochvácený kůň (LékKoňT2 B6r)

Neduh se projevuje revmatickou bolestivostí v postižené části těla, především v nohou, a horečkou. Léčba často spočívala v chlazení kůže vodou či příkládáním chladivých léčiv či v pouštění žilou: *pust' jemu krev ze všie nohy. Pakli to nepomož jeho..., ale přivěž kóň na prúd, ješto z vysoka odněkad padá, jakožto z mlynářských stavů, a to jemu vytepe všichny trudy z nóh, ale nechaj celý den státi.* (LékKoňMuz1 323r). Nežrídka byly k léčbě užívány lidské exkrementy: *Sejma uzdu s něho, provlečž skerze lajno člověče horké a vzděj uzdu jemu na hlavu zase a zadus jemu chřepie, až bude prskati, a tiem se zhojí.* (tamtéž 322v–326r). Ochvácení mohlo být podle znění v tisících způsobeno nečistotami ve žlabu (*Proti ochvácení od prachu, když mu žlebu nevymitají* LékKoňT1 B3v), větrem (*kteřij kuoň se ochvátí od větru* LékKoňT1 C3r) či vodou (*kteřij kuoň se ochvátí vodou* tamtéž). Ve všech těchto případech účinkovalo pouštění krve žilou z různých částí těla.

kóň jest zastřelen (*Kterij kóň byl by zastřelen a šípa nemóžeš dobytí* LékKoňNK1 291r), zástřel (LékKoňMuz3 430), prostřelený kůň (LékKoňT2 B3r)

Staročeský lexém *zastřěliti* měl odlišný význam než v současné češtině – neznamenal usmrtit, nýbrž zasáhnout střelou. Na střelu, která zůstala v ráně, bylo pokládáno *vytáhavých* ingrediencí, které ji vypudily na povrch těla. Sádlo opět působilo jako měkkící prostředek: *Veźmi rtut a ztluc starým sádlem, naložž jemu toho na ránu, tiem jemu pomóžeš a šíp jemu přes noc vytiehne.* (LékKoňNK1 291r). Text LékKoňMuz2 282r uvádí místo slova *rtut* výraz *rak*; zřejmě se jedná o chybu

⁵⁷ Jungmann, s. 123.

⁵⁸ *Ochvat', ochvácení* Jungmann, s. 101.

v opise. Mladší rukopisy opět přidávají návody založené na pověrečném lékařství a využívají živočišných léčiv: *Hlava ještěrčie nebo konopie zelené nebo prach mladých vlaštovic i s hniezdy spálených. A na ránu sypati nebo klásti a z druhé strany zaječí sádlo, ač muož naložiti, a vytielnet' ven to, čims zaklán nebo zastřelen.* (LékKoňMuz3 430). Humanistický tisk i barokní tisky zase užívají sádlo, a to *staré* a k tomu také *zaječř*. *Vezmi zaječř sádlo a stluc je s starým sádlem, navěž koni tobo na ránu a tak mu ten šp vyjde.* (LékKoňT1 B2r).

kuň ocasem točí (LékKoňNK2 104v)

Jen autor humanistického rukopisu se zabývá léčením koňského zlozvyku točit ocasem. Doporučuje pouštění krve z žíly v ocase a chlazení tekoucí vodou: *Zabodni jemu ocas, prostrče špici na dlaň bloub anebo víc, a jed' na něm do vody a stůj s ním tak ve vodě, dokudž krev jde jemu, ublídáš, že potom ocasem točiti nebude.* (LékKoňNK2 104v).

kuň určitý (*určitý kuň napraviti* LékKoňT2 D1r)

Problémy působilo, když koně někdo urkl. Barokní tisky doporučují léčbu důkladným umytím a mazáním živočišnými léčivy; nechybějí ani magické postupy: *Zmej ho ... namydlíc jej mejdlem, potom vezmi zmrzlé včely, kouské muchy a domácí, zvař je v tekutem másle a tím máslem maž ho od chrčpí až do vocasu, přes hlavu i přes hřbet, a potom, jak sedáš na koně, přes břicho. A tak potom žádného koně neuřknou, při tom at' má pod pravým uchem kousek sukna červeného aneb kousek červce.* (LékKoňT2 D1r).

kóň jest ostaružný (*kóň jest ostaružný a línati nechce* LékKoňNK1 290v), kuoň ostarný jest (LékKoňMuz3 426), kuň jest starý a že již schází (LékKoňNK2 105r)

Kuň pokročilého věku je vystaven pouštění z žíly; poté se pomáže získanou krví a srst se po zaschnutí vyčistí: *Tehdy jej upotě dobře, zatniž jemu kervannici. Potom jej tú krevi zmaže nechajž, at' uschne. Potom jej zvidě, tiem se srst polepší etc.* (LékKoňNK1 290v). Muzejní rukopisy LékKoňMuz2 a LékKoňMuz3 v nadpise uvádějí místo slovesa *línati* výraz *hnáti*..., což vzhledem k současnému požadavku *vyčiděni srsti*, aby byla kvalitnější, pokládáme za chybné čtení předlohy.

Kromě zdravotních či estetických nedostatků nacházíme v koňských lékařstvích též jiné návody. Už od nejmladšího středověkého rukopisu se objevuje rada, jak poznat dobrého koně,⁵⁹ která se v tiscích přesouvá na samý začátek textu a nároky na koupě hodného koně se rozhojňují:

⁵⁹ Jungmann, s. 9–17.

kuoň dobrý poznati (LékKoňMuz3 434), o znameních dobrého koně (LékKoňT1 A2r)

At' jest hlava malá, suchá, čelist zpodnie široká, oči velikých, uši vostré, malé, krátké, hřívá hustá, šíje vznesená, prsi široké vysedlé, bedra veliká, okružlá, bok dlubý, podkasaň, kuože blízko kosti, tělo husté i žilami svázané, noha suchá s kopytem, ocasu hustého, hnátuov krátkých, klusu prostranného. (LékKoňMuz3 434). Tuto radu doprovází informace o stavbě těla a barvě srsti, které spoluutvářejí charakter a nadání koně: *Všecek kuoň když jest vranej bez srstí jiné barvy, ítem všecek rejzýj, všecek taký bilej, těch srstí koni dobře pracovati mohou. Piehovatí s promíšenou bílou srstí bývají koni hbití a dobří. Bělostrakati koni jsou v poli netrpěliví na se vsedati, ale jistě robotní. Černopihovatí s mnohou bělostí promíšenou těž netrpěliví na se vsedati, ale tvrdí v chuži a v běhu...* (LékKoňT1 A2r).

Specifické nároky byly na koně kladeny v případech, že se jednalo o závodního koně (*Chceš lí, aby kůň o závod běžel* LékKoňNK2 105v). Ten byl po tři dny před závodem k jízdě připravován vybranou krmí a zvláštním zacházením (mytí, mazání, pozvolné projíždění). Již rukopis z poloviny 16. století dokumentuje, že koňské závody se pořádaly také kvůli peněžní výhře: *Prve nežli poběhne o peníze, také mu dej jeden funt sena řeckého dvakrát nebo třikrát v ovse jísti.* (LékKoňNK2 105v).

Bylo již řečeno, že péče o nemocného koně, jak jsme ji představili výše na základě citátů z rukopisů a starých tisků, směřovala především na příznaky koňských nemocí, které byly pozorovatelné ze vzhledu, chování a celkového stavu koně. Nejvíce obtíží bylo spojeno s pohybovým aparátem koně, přičemž velmi často bylo léčeno koňské kopyto. Dalším centrem obtíží byla koňská kůže, kde se vyskytovali nejen paraziti, ale také nejružnější vyrážky, novotvary, otlaky. Problémy často působilo také zažívání a vyměšování koně. Z uvedených citátů je rovněž patrné, jak se základní jádro Albrantova lékařství rozšiřovalo nejen o nové léčby známých problémů, ale též o definice dalších obtíží a jejich léčbu, což svědčí o vývoji lidského poznání o dané problematice. Současně však z mladších textů plyne, jak se původní racionální, na empirickém poznání založené léčení rozmnožuje o postupy lidového, často na pověrách založeného léčení, které k léčbě využívalo např. části živočišných těl, exkrementy atd. Nezřídka se v mladších textech vyskytuje i léčba zařikáváním. V tomto smyslu jako přelomový můžeme označit muzejní rukopis z konce 15. století, v němž se tyto – ve srovnání se staršími texty – neracionální postupy objevují poprvé a v hojné míře. Tento rukopis rovněž obsahuje návody k léčbě člověka (*o člověčíem bělmu a kteří lidé plodu nemají* LékKoňMuz3 433) a dále také hospodářské rady (např. *aby mléka nemohli odjieti kravám a chceš lí, at' syrové se nekažje* tamtéž 438–439).

Albrantovo koňské lékařství zanechalo výraznou stopu v dějinách české odborné literatury. Jeho základní text se postupem času díky svým četným uživatelům rozrůstal, uchovával se v rukopisech a stal se podkladem pro tisky starých

tiskařů. Až do 18. století tvořil pomůcku pro koníře a kováře; teprve v 19. století byl nahrazen odbornou literaturou podloženou vědeckými základy.

Literatura

- BARTOŠ, František Michálek. *Soupis rukopisů Národního musea v Praze. Svazek I.* Praha, Melantrich, 1926.
- ČERNÁ, Alena M. Hloupý jako sádlo a stydlavý jako skopový lůj. *Naše řeč*, 90, 2007, s. 81–93.
- DUŠEK, Jaromír. *Kůň ve službách člověka (středověk)*. Praha, Natural s. r. o. v nakladatelství APROS, 1995.
- EIS, Gerhard. *Meister Albrants Roßarzneibuch im deutschen Osten*. Reichenberg, Sudetendt. Verl. Franz Kraus, 1939.
- EIS, Gerhard. „Albrant“. In *Neue Deutsche Biographie 1*, 1953, s. 151–152. Dostupné on-line <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118501593.html>.
- HARNACH, Richard (ml.): Zvěroléčitelská a zvěrolékařská publicistika v minulých stoletích v Českých zemích. In *Sborník přednášek z dějin farmacie přednesených na odborných sympoziích v roce 2008 a 2009*. Praha, Sekce dějin farmacie České farmaceutické společnosti ČLS JEP, 2009, s. 53–55. Dostupné on-line http://www.cfs-cls.cz/Files/nastenka/page_5181/Version1/sbornik-prednasek-z-dejin-farmacie-2008-2009.pdf.
- HORÁK, František, WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška a TOBOLKA, Zdeněk Václav (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Praha, Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků, 1925–1967. Dostupné on-line <http://www.knihopis.org/>.
- JUNGMANN, Antonín Jan. *Navedení o koních*. Praha, František Fetterl, 1818, též v upravené verzi *Koňský lékař aneb Potřebné navedení o koních ...* Hradec Králové, Jan Pospíšil, 1825.
- JUNGMANN, Josef. *Slovník česko-německý I–V*. Praha, Pomocí Českého Museum, 1835–1839.
- JUNGMANN, Josef. *Josefa Jungmanna Historie literatury české* Praha, Nákladem Českého museum, 1849, 2. vyd.
- KOLLOFRATH, Markéta. *Das Buch der Pferdeheilkunde von Matěj Augustýn Aumicko-Brodský aus dem Jahre 1642. Kniha koňská lékařská od Matěje Augustýna Aumicko-Brodského z roku 1642 (Staatliches Regionalarchiv in Brünn; G 11, Nr 1109)*. München, Ludwig-Maximilians-Universität, 1997.
- KOTT, František Štěpán. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I–VII*. Praha, 1878–1893. Dostupné on-line <http://kott.ujc.cas.cz>.

PEČÍRKA, Josef. *Úplný dobytčí lékař, to jest, zřetelné poučení o správném léčení všech nemocí koňů, hovězího, skopového a vepřového dobytka, psů i drůbeže...* Praha, Jaroslav Pospíšil, 1858.

TRUHLÁŘ, Josef. *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum II*. Pragae, Regia societas scientiarum Bohemica, 1906.

VOKABULÁŘ WEBOVÝ. *Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*. Dostupné on-line <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

WINTZER, Hans-Jürgen. *Choroby koní / Nemoci koní*. Bratislava, H&H, 1999.

ZAKOPAL, Josef. *Nemoci koní 1, 2*. Praha, SPN, 1985 (skripta).

Summary

There are several manuscripts and old prints that have come down to us from the 15th–18th centuries concerning the treatment of horse ailments. The Czech editions have their origins in a German treatise on horse medicine authored by the horse dealer and equerry Albrant (often named Albrecht). As years went by, they were transformed and enlarged. This article is supported by a research into the Czech editions of Albrant's medicine. Drawing upon the 19th-century scholarly literature and ample quotes on horse medicine, it describes specific horse diseases and their treatment. The material base comprises eight Czech editions of Albrant's medicine (the National Library of the Czech Republic XI C 2 and XVII E 42, the National Museum Library IV H 28, I H 29 and I F 10), a humanist printing from 1527, and two undated baroque printings from the second half of the 18th century. The content of individual editions gradually increased in size. While the oldest National Library print provides up to 30 instructions on how to treat horse ailments and in the edition in the National Museum Library the number is about 40, in the humanist printings we already find 110 procedures, and in the baroque printings there are over 140. Besides the treatments, these texts contain also some secondary advice on horse health – for example how to judge a horse's health from its appearance and behaviour, and how to train a horse for a race. We found also some sporadic advice on treatment of humans and farming. The texts clearly show that a majority of issues involved the locomotive organs of the horse, of which the hoof received a particularly frequent treatment (*vyplecení, próboj, zájem, záskočka*, etc.). Another area of concern was the horse skin with the occurrence of various types of rash, tumours, warbles, and also parasites (*prhněly, sadmo, špáty, halguf, živý vlas, rúpi*, etc.). There also occurred problems with digestion (*žábry, žlázy*, etc.) and excretion (*sračka*, etc.). On the basis of the texts analysis we can clearly see how the fundamentals of Albrant's medicine were enlarged not only by new treatments of familiar ailments, but also by identification of new problems and

their treatment – which testifies to increasing human knowledge in this field. At the same time, however, the later texts also clearly show how the original, rational treatment drawing on empirical observation was multiplied by including folk treatment procedures, frequently based on superstition. These often made use of, for instance, animal parts, excrements, etc. In the later texts one also finds a number of charms and cures.

Translated by Jana Klapilová

Author's address:

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Valentinská 1
116 46 Praha 1-Staré Město